

O SOUČASNÉ SITUACI NAŠÍ LITERATURY

Jiří Šotola

Dnešní situaci naší literatury nelze zachytit a analyzovat v zmrazené podobě jako nehybný předmět. Jakýkoli statický obraz je falešný. Nechtějme tedy popisovat stav literatury ani pořadí v její ligové tabulce k dnešnímu dni, pokusme se raději vyložit některé její vývojové problémy, které se zdají mít trvalejší ráz.

Jsme docela zřejmě v situaci mnoha nedořešených problémů. To neříkám jako sebekritiku literatury; to je spíš její výhoda. Výhoda už v tom, že v několika letech ještě poměrně nedávných se celkem všechno zdálo neproblematické, ale přitom celé svazky problémů existovaly nevyjeveny a bez veřejné konfrontace; dnes jsou problémy i rozpory daleko větší měrou zjevné, čili existují přirozeným způsobem. Co bylo včera jasné, problematizuje se. Na co včera málokdo pomyslel, vyvstává jako naléhavá otázka společná mnohým. Vycházejí práce, které překvapují. Mnozí autoři znovu promýšlejí celý svůj dosavadní tvůrčí systém, zřejmě velmi přístupní myslence pokusit se jej znovu změnit. Povrchní pozorovatel se možná rozhoří, že je to nepořádek. Ale v literatuře, v umění musí neustále být mnoho nejistého; jinak nastane zcela jistá stagnace, strnulost a úpadek.

Jsme v situaci mnoha nedořešených problémů, a to je v podstatě potěšitelné. Méně příjemné ovšem je, pokud se nám problémy jen kupí a přibývají, a nedostávají se do dalšího pohybu a do stavu vzájemné konfrontace rozdílných stanovisek. I literatura plná problémů, nenastane-li přirozený vývoj problematiky a není-li dost sil, aby uvedly problémy do pohybu, může se proměnit v literaturu stagnující.

Jsme rovněž v situaci pokračující a stále výraznější diferenciaci uvnitř literatury. V naší literatuře se opravdu nápadným způsobem množí rozdíly, přibývá různých pojetí a stylů a přibývá i na vzdálenosti mezi nimi. Ani to neříkám jako sebekritiku literatury, naopak. Je to velmi potěšitelná a prospěšná skutečnost. Potěšitelná mimo jiné proto, že svědčí o postupující faktické normalizaci poměrů; nedostatečná diferencovanost byla jedním z důsledků a dokladů nenormálnosti a nynější vývoj směrem k přirozeným rozdílům ukazuje, oč se zvětšil prostor, ve kterém se talent může plně projevit, oč přibylo na konkrétní a civilizované tolerantnosti a ubylo nevraživého sektářství, které uznává jen jeden způsob, jen svůj způsob a požaduje pro něj monopol, protože se bojí konkurence. Přiro-

zený stav v umění, a v socialistickém umění tím spíše, je ten, že nikdo nemá mít právo a priori určovat podmínky přijetí a způsob chování v jakémisi klubu vyvolených. Nikdy není bezpečné záruky, zda to, co se nám dnes zdá excentrické, neprokáže zítra, že je to jedna z logických a prostých možností dalšího vývoje. Dnešní proces diferenciacie československé literatury je proto zdravý a užitečný proces a je užitečné všechno, co pro něj vytváří příhodné vnější podmínky, mimo jiné i v oblasti praxe nakladatelské, časopisecké apod. Rozumí se, že je to proces, který na nás klade velké nároky, jestliže ho chceme pochopit a analyzovat, a i při této pokračující diferenciaci československou literaturu chápat a posuzovat jako organický celek. Jestliže máme literaturu stále výrazněji diferencovanou, pak si na to ovšem musíme i zvykat: tedy chovat se k ní opravdu a důsledně jako k literatuře výrazně diferencované; tedy analyzovat, kritizovat, hodnotit, ale ze všeho nejdříve vidět všechno to, co fakticky existuje, celý složitý, rozrůzněný literární organismus. Opačný přístup je sektářství, ať už jakkoli obarvené. Je trpce zábavné sledovat, jak žezlo tohoto sektářství střídá držitele, jak si je svorně podávají zastánci nejprotikladnějších programů, navzájem tak nevraživí a přitom tolik si podobní svou necitlivostí ke kvalitám umění, svou kaprálskou ješitností, svými gesty malého českého mesiáše i svým komplexem méněcennosti.

Bylo by ovšem dost naivní, kdybychom se jenom radovali nad tím, co je v naší literatuře všelijakých rozdílů, a zapomněli uvažovat, zda jsou to rozdíly mezi zajímavými a silnými koncepcemi, dobrými a pravdivými díly, anebo jenom vzájemné rozdíly mezi čímsi průměrným.

Sám fakt rozdílnosti ještě nic neříká o spravedlivé hierarchii hodnot; a tedy uspokojení z postupující diferenciacie by nás nemělo zbavovat povinnosti hodnotit kvalitu, konstatovat rozdíl stylů, názorů, filozofií, ale i rozdíl mezi dobrým, průměrným a špatným.

Jinými slovy: proces diferenciacie je potěšitelný; ale je to vlastně jen dobrý předpoklad a naplnění jedné ze základních podmínek normalizace. Všechno ostatní zůstává nadále otevřené a problematické. Všechno ostatní rozhodne teprve další tvorba.

Teprve začne-li zároveň působit i snaha hodnotící, zákon kvality a zákon přirozené hierarchizace, začne se uskutečňovat i přirozený stav literatury zároveň diferencované a zároveň jednotné.

Byla situace, kdy československá literatura téměř celá pracovala spojenými silami, soustředěna k rozbití houževnatě se držících pozic dogmatických, k dobytí námětových a ideových oblastí, jež do té doby zůstávaly víceméně uzavřeny. Nechci teď uvažovat, kde byly kvality a kde slabiny tohoto úsilí. V každém případě zde literatura dokázala, že nemá strach

z konfliktů a z rizika a že dogmatické vlivy ji nerozleptaly až k její podstatě; dokázala i to, že svoje poslání umění společensky angažovaného bere naprosto vážně a – nehledě na podružné případy – že krize falešných principů pro ni neznamená ztrátu veškerých principů.

To byla situace, ve které československá literatura až na výjimky postupovala v mimořádné jednotě.

Myslím, že vrcholným vnějším výrazem této jednoty a nejlepší společenskou formulací jejího obsahu byl náš III. sjezd.

Musíme však dnes už konstatovat, že energie tohoto úsilí, a tedy také míra naší vzájemné jednoty z něho vzniklé mezitím slábnou. To zase nemyslím jako sebekritiku literatury, protože to je podle mého názoru přirozené a má to svoje reálné příčiny. Každé období má svoje dogmatiky a dobrá literatura nikdy nepřestává se jim protivit. Ovšem to, o čem je řeč i co v československé literatuře probíhá zhruba vzato od roku 1955 a kulminovalo mimo jiné naším III. sjezdem, to byla a je situace do značné míry mimořádná, kterou nelze nezměněnou prodloužit na trvalý stav. Zdaleka ne všechno, oč v tomto obrodném procesu šlo a jde, je už prosazeno. V tom smyslu musí míněné úsilí pokračovat dál, nemá-li pointou být stav kompromisu a opětného provizoria. Některé, svou dobou naprosto logické stránky onoho úsilí však mezitím už citelně pozbyly na příčinách, a pozvolna tedy i na logice; a pokračovat by byl už jen návyk a setrvačnost a vlastně konvence, takže opravdu tvůrčí osobnosti od něho pozvolna přecházejí jinam. Vést tvrdý a generální nápor proti některým dílům a teoriím z období schematického stává se čím dál více plýtváním sil a činností až trapně snadnou; ta díla a ty teorie mezitím natolik ztratily váhu a prestiž a také počet veřejných zastánců, že už jsou jen slabým partnerem. Literatuře přibývá mnoho logických důvodů k tomu, aby byla především literaturou, jak je jí přirozené.

Protože postupně ubývá důvodů k soustředěné protidogmatické jednotě a protože přibývá otázek, co dále, i proto diferenciací je tak zratelná i značná a dá se soudit, že se bude ještě zvětšovat.

Bez čeho se ovšem literatura v takovéto situaci neobejde, je otevřená a konkrétní konfrontace a názorová střetnutí mezi všemi tendencemi, které fakticky existují. Názor potřebuje být vyjeven, tvůrčí program se musí dostat do konfliktů, je-li ke konfliktům důvod. Zahradka se sto květy a se sto plůtky kolem těch květů, to by byla dost nudná literatura.

Myslím, že – byť ve značných proměnách – trvá jedna typická vlastnost dobré moderní české i slovenské literatury. Možná to bude znít málo populárně, určitě málo apartně, ale chci říci, že touto typickou vlastností je silná společenská angažovanost naší literatury. To, co ji činí aktivním

a kritickým partnerem života lidí a života společnosti, to, co ji činí spoluvůrcem společenského ideálu prostřednictvím uskutečňovaného ideálu estetického, to, co tvoří její humanistický obsah a program v moderním našem výkladu. Ne všechno, co úhrnem patří do dnešní československé literatury, má schopnost a vůli účastnit se na tomto obsahu a programu; ale myslím, že všechno podstatné. I když ovšem velmi rozdílným způsobem. Sama představa společensky angažované literatury byla svou dobou citelně deformována, komolena a diskreditována. Voluntaristické požadavky a deformace později vyvolaly nejeden vcelku pochopitelný extrémní pohyb opačný, a přivodily krizi společensky angažované literatury: krizi její teorie i její praxe. Krize a revize principů i praxe by ale neměla znamenat, a vcelku ani neznamenal, zničení principů a havárii veškeré praxe. Úsilí o angažovanou literaturu neskončilo v blátě a československá literatura ve svém dobrém jádru nerezignovala a nerezignuje na poslání samostatně pokračovat ve své skvělé moderní tradici.

To je jistě konstanta, kterou mít věru neznamená, ba vylučuje, abychom přísahali na program konzervativní, na program neměnnosti, na program z kamene studených mezníků a pomníků. A je to trvalé a zároveň se neustále měnící poslání, které i dnes spojuje československou literaturu s programem a politickou praxí komunistické strany.

*

Další otázkou československé literatury a úvah kolem ní se poslední dobou stává otázka tzv. pozitivního programu. Mám za to, že i tento pozitivní program, pokud o něm bude mezi námi řeč, měli bychom brát ne jako úkol či metu, či jak se tomu říká, ale opět především jako problém. Mimo jiné už proto, že lze důvodně pochybovat, zda existuje nějaký spolehlivější a přesnější nový výklad tohoto dost často nyní užívaného pojmu; a těžko povyšovat na úkol či metu něco do té míry zatím nejasného. Nemluvě o tom, že rozdávat úkoly a klást mety se hodí do školy nebo do vojska nebo na spartakiádu, ale v literatuře se s tím obvykle zle pohoří.

Když se jistý vývojový proces třeba i jen zčásti už naplňuje a vyčerpává, vzniká logická situace pro nástup procesu nového anebo procesů nových, čerstvých. Neříkám, že to musí vždycky být takhle pěkně po pořádku, ale situace pro nástup něčeho nového je to jistě příznivá.

Nejjednodušší by to bylo tak, že dané situace by v dobrém slova smyslu využila nová, mladá generace a pokusila se strhnout váhu vývoje na sebe, jít dopředu podle impulsu svých čerstvých tvůrčích sil a svého nového tvůrčího pojetí. Ale dnešní vývoj u nás jen potvrzuje, že takto spořádaně a na drátkách to v umění často nechodí. Naše nejmladší lite-

rární generace se sice povětšinou velmi samostatně chová k onomu procesu protidogmatickému a obrodnému. Ale pokud jde o to ostatní, o to další, v čem by mohla být její hlavní role v dané situaci, v tom se zatím představuje dost váhavě, dost roztržštěně, zatím bez zřetelné, aspoň relativně společné koncepce. Zkrátka dělej co dělej, utěšeného pořádku a spořádaného vývoje podle učebnic se tu už asi nedočkáme.

Co trvá jako generální otázka, v níž je brán v potaz veškerý další způsob existence československé literatury, je prostá otázka po smyslu a obsahu dalšího vývoje. Po jeho pozitivním smyslu a obsahu. Československá literatura energicky a vcelku úspěšně šla proti deformacím a za obnovou přirozených poměrů a platností sobě vlastních zákonů, tedy za normalizací. Ve jménu čeho se to však všechno dělo? Určitě ne jen ve jménu abstraktní platnosti zákonů a abstraktní spravedlnosti jako takové, ale především ve jménu nějaké konkrétní tvorby a literární praxe, ve jménu nějaké jiné tvorby, nové tvorby: a tedy určitě v konkrétním pozitivním smyslu, i když ne vždy pragmatičtěji formulovaném. Celý ten vývojový proces se nedál v poloze odtazžitých disputací, ale nad konkrétním dílem. Tak i literatura nejenom prosazovala své, ale ovšem i korigovala svoje omyly: bylo by nesmyslné tvrdit, že literatura šla tímto procesem neomylná a dokonalá, že vždycky měla pravdu.

Připomínám to zejména proto, že tu máme doklad, jak v celém tom několikaletém období literatura vstupovala do daných situací nejenom s negací chyb, nejenom s požadavky a návrhy na normalizaci, ale i s novými konkrétními díly a v jejich jménu. Přičemž samozřejmě těmito díly nebyla jenom ta, která vyvolala nápadné konflikty. A chceme-li začít úvahu o pozitivním programu, musíme ji začít ne u zeleného stolu, ale u knihovny s původní produkcí posledních let. Bylo by to špatné, kdybychom onen tzv. pozitivní program museli teprve dnes zčistajasna a z ničeho začít vymýšlet.

Pravda ovšem také je, že dnes se jeví potřeba i další a přesnější teoretické, kritické formulace toho, co se tu v praxi vyvíjelo a vyvíjí, kritické formulace, a tedy i ostřejšího vědomí dalších nároků, spravedlivých kritérií a také aspoň pokusů o přirozenou hierarchizaci.

Bohužel termín „pozitivní program“ je z takových termínů, které se velmi snadno při úvahách o umění stávají frázemi. Není těžké jím opeřovat, opakovat jej, zaklínat se jím, zdobit jím články a referáty, dokonce aniž je dost jasný jeho obsah. A proto bude asi rozumné – aniž zapomeneme, že jde o velice důležitou otázku dnešního literárního vývoje – chovat se vůči tomu termínu co nejstřízlivěji a používat ho skromně.

Máme nedobré zkušenosti s tím, co v umění natropí usnášení a vyhlásování modelů a jednotných vzorů. Co natropí tlak na literaturu, aby

se přizpůsobovala danému vzoru jistého díla nebo jistých několika děl nebo danému modelu jistého teoreticky vykombinovaného ideálního díla. Myslím, že naše současná literární praxe na to prostě už nepřistoupí a kohokoliv, kdo by jí chtěl strkat před nos svoje poslepané modely, bude prostě ignorovat. Ona totiž potřebuje především pozorného čtenáře, odborného analyzátora, maximálně náročného kritika, věcnou a přísnou veřejnou konfrontaci, ale nepotřebuje kněze, velitele, ani mesiáše.

Není mi myslím pochyb, že v dnešní tvorbě mnoha našich autorů jsou významné prvky cenného pozitivního programu obsaženy. A to velmi rozličným způsobem: pozitivní program naší literatury těchto let určitě neexistuje jako cosi falešně „jednotného“, nudně stejného, podle jednohoustru a modelu stříženého.

*

Jednou z podmínek pro realizaci a další vývoj nového tvůrčího programu je maximální míra normalizace, normálních, přirozených poměrů; a odstranění všeho, co tomu brání – od pozůstatků starých návyků administrování a neoborného a anonymního zasahování až po různé ty psychózy, snobské módy a honbu za senzacími. Přičemž ona normalizace, to zdaleka nemůže být návrat k nějakým tzv. starým časům.

Pro přirozenou situaci moderní československé literatury v dnešní socialistické společnosti není nikde žádný vzor a recept: je nezbytné ji zcela znovu, novou vytvářet.

Chtěl bych ještě připomenout jedno: nikde není psáno, že literatura musí své společnosti být vždy jen příjemným společníkem. Dobrá literatura jí umí nezřídka být i užitečně nepříjemná: pokud svou společnost dokáže budit ze spaní, zesměšňovat její stárnoucí konvence, provokovat ji k myšlení a k sebezkoumání, předkládat jí věci prozatím nevyzkoušené, zkušenosti prozatím neobvyklé, klást jí návrhy na nové, obecně dosud neznámé, mnohdy zpočátku překvapující, občas i zpočátku šokující ideály krásy a pravdy. Tak tomu bylo vždycky, pokud literatura měla sílu a kvalitu, tak tomu nemůže nebýt ani dnes. Samozřejmě, že ani literatura, její autoři by se neměli naivně rozhořčovat, jestli se přitom nesetkají vždycky s nadšeným přijetím. Jde jen o to, aby v socialistické společnosti, relativně nejspravedlivější a nejrozumnější společnosti v dosavadní historii lidstva, byly i ty potíže relativně nejmenší a aby obecný, veřejný vztah k tvůrčímu hledání, uměleckému experimentu (a to nejenom experimentu v oblasti formy!) byl relativně nejrozumnější. Nedá se zatím říci, že by se nám to už vždycky dařilo.

Myslím tedy, že musíme konstatovat jako nezbytné podmínky dalšího vývoje pozitivního programu naší literatury: tvůrčí práci a respekt

vůči ní, přirozené poměry a co nejpřirozenější vědomí a rozpoznávání skutečných hodnot, širokou možnost pro všechny vážné tendence, poetiky, názory, školy, bez kanonizování těch či oněch, veřejnou konfrontaci rozličných tendencí, úsilí proti hysteriím, kampaním, duchovnímu teroru, exkomunikačním pokusům a proti sektářství, rozumnou, aktivní, iniciativní a odborně zdatnou kulturní politiku, rozumné vědomí, že vývoj socialistické kultury je vývoj mimo jiné konfliktní a že ho může dobře realizovat jen přirozeně rozrůzněný a za neustálých konfrontací živý organismus osobitých názorů a samostatných tvůrčích metod i systémů, a konečně i vědomí společného kontextu a reálné možnosti aktivní úlohy umění v působení na člověka i společnost. A vědomí aktivní souvislosti se socialistickou společností této země a tohoto letopočtu, s jejím morálním, mentálním i politickým stavem a vývojem.

Je myslím nasnadě, že nám přitom půjde o literaturu jakožto proces neustálého nového poznávání a neustálých nových pochybností, jakožto výraz neklidné životní zkušenosti a specifický výraz myšlenkového pohybu lidí své doby. Že nám půjde o literaturu, která takřikajíc „smí vše“, které není nic zakázáno, která nemá bariér a hranic kromě těch, které si vyznačila sama a za kterými je antihumánnost, modly a mýty, mystika a mystifikace, fašismus a imperialistická politika i s jejími ideologiemi a estetikami. Že nám půjde o literaturu, které není cizí ani skepse ani tragika ani absurdita toho, co je absurdní, která však nemůže natrvalo ztratit svoje přesvědčení o smyslu umění, o jeho smyslu tváří v tvář člověku osamocenému i o jeho smyslu společenském. Že nám půjde o literaturu, která na sebe vědomě bere společenské riziko angažovaného umění, a nechce jen opakovat a zdobit to, co jiní v zájmu společnosti vytvořili, nýbrž vývojový pohyb společnosti samostatně a odpovědně spoluvytvářet. Že bereme do důsledků na vědomí princip svobody, svrchovanosti, autonomie a nepodřízenosti literárního tvoření a vývoje a zároveň zákony a odpovědnost plynoucí z jeho historicko-politického kontextu. Že nám tedy jde o velkou a důstojnou služebnost, a ne o malé a ponižující posluhování. Že máme na mysli velkou literaturu, která neztrácí svoje ambice v miniaturách a zejména v myšlení a životní koncepci miniaturních rozměrů, že máme na mysli literaturu pochybující, ale ne šosácky malomyslnou, literaturu rozličnou, mnohotvárnou, která smí a chce vše, ale ne takovou, která trvale uvázne v pouhých pocitech, v pouhé ornamentalistice či trapné akademičnosti, v konvencích, frázích, módě, eklekticismu, v nakyslém splínu či malicherném a sentimentálním subjektivismu, v iluzích z metafyziky, v snobské výlučnosti, že máme na mysli literaturu humánní, literaturu z člověka a pro člověka, literaturu ve jménu lidského dramatu a ve jménu

lidské naděje, ve jménu osvobození člověka, ve jménu spravedlnosti a revoluce. Že máme na mysli literaturu, která je nespokojena sama se sebou a sebe samu neustále popírá a znovutvoří, literaturu, která se nebojí ničeho nového a neobvyklého a nebojí se ani analýzy a kritiky a nebojí se ani toho, že nezbytně přijde dřív nebo později další vývoj, nová pokolení, která postaví proti našim koncepcím koncepce svoje, jiné. Že máme na mysli československou literaturu, do které patříme všichni a kterou vytváříme společně, uvnitř které ale je mezi námi i bezpočet rozdílů a mnoho protikladů a ne jeden latentní i zjevný konflikt. Že nicméně usilujeme o kontinuitu této československé literatury, která je ovšem reálně možná jen s plným respektem k rozličnosti a s plným vědomím rozporů a neustálé nutnosti i potřeby toho, aby problematika a odlišnost existovaly v pohybu, i v pohybu vzájemném, a v neustálé snaze o řešení problémů, hierarchii skutečných hodnot a hledání pravdy.

(1965)

O ÚHYBNÉM MYŠLENÍ

Václav Havel

Vážení přátelé,

před časem, jak známo, se na jednom domě ve Vodičkově ulici utrhla římsa a zabila ženu. Krátce nato vyšel v Literárních novinách článek komentující tuto událost, respektive spontánní vlnu kritického rozhořčení, která po ní následovala. Autor začal ujištěním, že by římsy z domů padat neměly, že je zajisté správné, je-li taková věc veřejností kritizována, a že je krásné, když dnes máme možnost podobné věci otevřeně kritizovat. Pak pokračoval úvahou o tom, jaký jsme vůbec celkově urazili ohromný kus cesty, což ilustroval několika příklady, jako třeba tím, že dřív nosily dívky hubertusy, zatímco dnes se strojí podle pařížské módy. Toto názorné ocenění vymožeností naší doby posléze autora dovedlo k otázce, jestli není dnes té kritičnosti přeci jen trochu moc, a k výzvě, abychom se nadále už